

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ У СФЕРІ ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

Т. А. ЗАНФІРОВА,

доктор юридичних наук, професор кафедри
трудового права та права соціального забез-
печення Київського національного універси-
тету імені Тараса Шевченка

СТАНОВЛЕННЯ СВОБОДИ ПРАЦІ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА СВІТУ (ДО XVII ст.)

Стаття присвячена аналізу процесу становлення свободи праці в нашій державі та зарубіжних державах у період з епохи становлення римського приватного права до XVII ст. Проаналізовано еволюцію правового регулювання праці та доступності до праці, можливості людини не працювати. Пояснюються історичні умови закріпачення українських селян та введення примусу до праці в окремих європейських державах.

Ключові слова: кріпацтво, обов'язкова праця, примусова праця, рабовласницький порядок, свобода праці, холопство.

Вступ. Метою дослідження є ознайомлення з історією становлення свободи праці в історії України та окремих європейських держав з часів Римської імперії до XVII ст. Актуальність обраної теми є очевидною з огляду на наступні чинники: по-перше, будучи вихідним поняттям з такого явища, як свобода, свобода праці на сьогоднішній день не позбавлена своєї актуальності як у рамках трудового права чи філософії, так і в межах практики. У наукових колах юристів та філософів продовжується гостра дискусія щодо природи, змісту та меж свободи праці. При цьому слід звернути увагу на те, що більшість досліджень, які були повністю присвячені питанню свободи праці чи в яких це явище розглядалось фрагментарно, не можна у повній мірі охарактеризувати як такі, якими було досліджено історію становлення свободи праці. Однак ігнорування історико-правового контексту свободи праці не лише унеможливорює розуміння сукупної цінності цієї свободи, але й зумовлює проблеми у формуванні первинного уявлення про це явище. На часткове вирішення такої проблеми і направлене це наукове дослідження. По-друге, в нашій державі наразі відбувається реформа трудового законодавства, у ході якої свобода праці або заміщується правом людини на працю, або взагалі знецінюється, що неприпустимо. Ця наукова стаття в такому аспекті яскраво демонструє негативні результати ігнорування та неналежної охорони свободи праці та свободи від примусової і обов'язкової праці.

Постановка завдання. Досягненню поставленої мети в процесі наукового пошуку буде сприяти аналіз точок зору українських та зарубіжних фахівців та вчених, що вже раніше розглядали це питання (Ф. Контамін, С. Лебек, І. Б. Новицький, Ж.-Л. Сарразі, К. Л. Томашевський, О. С. Троценко, І. Я. Фроянов, С. В. Юшков та ін.), вивчення положень нормативно-правових актів.

Періодом, з якого об'єктивно може йти мова про свободу праці як про таку, що має певні паралелі із сучасним розумінням цього явища, є період формування римського приватного права в Стародавньому Римі, праця в якому в основному асоціювалась із трудовою експлуатацією рабів (*instrumentum vocale*). Власник раба розпоряджався ним на власний розсуд, зокрема міг надати в користування раба іншій вільній особі на оплатній основі (в найм).

Результат дослідження. Свобода праці вільних громадян у цій державі не мала широкого поширення, оскільки, як зазначає І. Б. Новицький, вільний римлянин, який наймався на роботу, ставив себе в становище, «близьке до положення раба» [1, с. 189]. Разом із тим свобода праці вільних римлян все ж таки мала місце, хоча й у формі відносної (умовної) свободи: громадянин міг вільно вибирати вид трудової діяльності, а також наймача, але в той же час втрачав свободу в безпосередньому виконанні трудових обов'язків. Тобто свобода праці в цей період для вільних римлян виражалась у свободі вибору роду

занять (наскільки це було можливим), у свободі вибору наймача (якщо такий погоджувався наймати такого працівника), однак цим вона, врешті, і закінчувалась.

На практиці римляни могли найматися на роботу за договором доручення (*mandatum*), яким вони уникали рабського становища перед наймачем, або ж фактично за договором найму послуг (*locatio-conductio operatum*), який і ставив працівника фактично в становище раба. Зазначений договір характеризувався такими особливостями: а) міг укладатись як на певний строк, так і без зазначення строку (в останньому випадку договір розривався в результаті відмови кожної зі сторін правовідносин від договору); б) мав фідуціарний (особисто-довірчий) характер, тобто послуги наймачу працівником повинні були надаватися особисто; в) був завжди оплатним (причому оплата проводилася після закінчення певної одиниці часу, з урахуванням того, що час хвороби працівнику не оплачувався, але він мав повне право на винагороду за час, протягом якого наймач не скористався його послугами з причин, не пов'язаних з працівником) [2, с. 13]. Таким чином, в Стародавньому Римі не існувало обмежень та заборон на укладення вільними громадянами договорів про наймання праці. Але, незважаючи на надану свободу, укладення подібних договорів не було поширене, так як праця, як уже вище згадувалося, за договором не підвищувала соціальний статус зазначених осіб, а праця, що вважалась гідною вільної людини (праця у сфері наук, медицини, філософії), здійснювалась на позадоговірних підставах та на безкоштовній основі.

У свою чергу, на Русі, яка не вбирала, на відміну від європейських держав, основи римського приватного права, виникали самотутні форми найму праці, що, як правило, спричиняли повне холопство того, хто наймався на роботу. Справа в тому, що «працівник-наймит з часів Русі завжди боявся праці, він бив чолом своєму господарю та пану» і міг тільки просити й виконувати роботу зі страхом перед його владою. У такому суспільстві категорія людей-наймитів сама собі не належала та ставала залежною (поступалася своєю незалежністю), у результаті чого «ні проявити себе, свою волю, ні постояти за себе перед паном вона не була в змозі». Крім іншого, слід урахувати й те, що «працівник на Русі ніколи не розумів і не усвідомлював – навіщо йому воля, для чого свобода, що з ними робити, де і як їх можна використовувати. Відсутність волі у працівника робила його улесливим, раболіпним та слухняним». З цієї причини праця на Русі стала «головним засобом закабалення та поневолення людей» [3, с. 100].

Так, вже у IX–X ст. на території сучасної України щодо бідних, «чорних» людей питання про їх перехід

на інші землі, переїзд до міста, зміну роду занять залежало багато в чому від обсягу їх особистої свободи. Бідні власники-селяни (смерди) та особисто вільні городяни могли змінювати місце та рід своєї діяльності самостійно, а в разі їх роботи за наймом – за угодою з їх наймачами (господарями). Селяни-закупи (тобто особи, які обіцяли кредитору несення служби у вигляді відпрацювання боргу, вступ на яку здійснювався на підставі вільного добровільного рішення закупа; закупи, на відміну від холопа, могли відстоювати свої законні інтереси перед судом, зберігши свою свободу, закуп у силу укладеного договору піддавався деякому її обмеженню, наприклад, до відпрацювання боргу або його сплати у повному розмірі він не мав право залишити службу [4, с. 437]) могли покинути свого феодала, лише повністю з ним розрахувавшись за орендовану землю, інвентар, що на практиці було здійснити у повному обсязі практично неможливо. Однак найменшою свободою на Русі користувались холопи, які відповідно до положень «Руської правди» не мали ні правоздатність, ні дієздатність. За холопами визнавався лише обов'язок працювати (і поняття «працювати» в даному випадку слід розуміти не як обов'язок виконувати свої трудові обов'язки на правах найманої праці, а, по суті, в рабському їх вираженні), що виражалось і в тому, що місце та рід їх занять визначав господар, здійснюючи права власника (правомочності користування, володіння та розпорядження). Крім іншого, хоч і не набуло великого поширення, однак мало своє місце на Русі того часу також і рабство (у тому разі, якщо не розглядати формою рабства саме по собі холопство) у формі примусової праці полонених, а також осіб, які продавали себе або своїх дітей у неволю [2, с. 15, 16; 5, с. 91].

Подібним чином йшли справи і в середньовічній Європі. Починаючи з XIV ст. в більшості європейських держав законодавчо закріплювалася загальна трудова повинність, що здебільшого було відповіддю на трудовий дефіцит, викликаний чумою, яка забрала життя понад третини населення Європи і, серед іншого, 30–50% населення у Великобританії, через що різко утворилася конкуренція роботодавців за кожного працівника та відповідно збільшилася вартість робочої сили, що безпосередньо призвело до інфляції в економіці, наприклад, в тій же Англії. Зокрема, своїм ордонансом «Про робітників та слуг» (*Ordinance of Labourers*) 1349 р. король Едуард III закріпив обов'язок кожного підданого в Англії (хто не досяг 60-річного віку та не знаходився ні у кого на службі) служити тому, хто його покличе на службу, а ігнорування такого найму на службу (якщо цей факт могли підтвердити два свідки) автоматично зумовлювало тюремне ув'язнення такого підданого. Кількома роками пізніше англійський парламент,

маючи на меті уникнути підвищення рівня заробітних плат і перешкодити можливості вільного переміщення працівників по державі в пошуках кращих умов праці, розробив та прийняв Статут «Про робочих» (The Statute of Laborers) 1351 р. Цим документом, з одного боку, покладался обов'язок для всіх підданих слуг, робочих, майстрів дати клятву займатися своїм ремеслом, а, з іншого боку, на наймачів покладалося зобов'язання не платити працівникам винагороду, що перевищувала встановлений державою максимальний розмір, який відповідав розміру заробітної плати до епохи чуми.

Наслідки воєн (головним чином Столітньої війни для Англії та Франції), чуми та наявність ряду інших об'єктивних факторів зумовили подібний дефіцит трудової сили також і у Франції та в ряді інших держав середньовічної Європи, результатом чого було те, що законодавці цих держав прийняли такі ж методи протидії із дефіцитом праці, що і Англія, або ж використовували подібні методи (приміром, у Франції король Іоанн II не лише «заморозив» рівень заробітних плат, але й заборонив жебрацтво [6, р. 356]). Іншою стороною таких заходів були селянські повстання того часу, які, серед іншого, були направлені на виборювання свободи праці та на забезпечення права отримувати справедливую й конкурентну заробітну платню.

У цей же час у період самостійності Великого князівства Литовського регулювання праці здійснювалось новими нормами про працю (були відображенням стародавніх правових звичаїв, що склались на той момент на об'єднаних землях), основою яких були положення Статуту Великого князівства Литовського 1529 р. (головним чином, розділ XI цього кодифікованого нормативно-правового акта «Про голівщиків людей путніх, селян та челядників»). Про рівень забезпечення свободи праці на той період можна судити з того, що суспільству того часу був ще відомий інститут холопства (фактично – рабства), який стверджувався ще нормами «Руської правди». Зокрема, в арт. 12 розділу XI Статуту Великого князівства Литовського 1529 р. закріплювалося правило, в силу якого холопами вважалися: а) особи, що здавна знаходилися в неволі або народилися від невільних батьків; б) військовополонені; в) злочинці, засуджені до смертної кари (проте виключно в тому випадку, якщо такі засуджені добровільно віддалися в неволю, за згодою потерпілого); г) вільні особи, які вступили в шлюб з невільними, а також їхні діти.

Явне обмеження свободи праці передбачалося також у нормах Статуту Великого князівства Литовського 1566 р., арт. 15 розділу III якого прямо окреслював заборону на можливість зайняття державної посади особами, які не належали до дворянського стану. Разом з тим арт. 18 розділу IX цього документа встановлював правило, відповідно до якого будь-кому заборонялось купувати землі у залежних осіб без згоди на те відповідного феодала-власника, що явно забезпечувало процес закріпачення селян, який упевнено розпочався ще з ухвалення «Привілеї Казимира» 1457 р. та «Судебника великого князя Казимира» 1468 р., а остаточно завершився прийняттям та подальшою реалізацією положень Статуту Великого князівства Литовського 1588 р., арт. 12 розділу XII якого передбачав більш тривалі терміни розшуку біглих залежних селян (що стосується біглої челяді, то такий розшук узагалі не обмежувався будь-якими строками давності), а арт. 13 того ж розділу встановлював, що якщо залежна особа проживала в маєтку одного і того ж власника 10 років та більше, то такий селянин автоматично позбавлявся «права вільного виходу», зобов'язуючись, крім повернення отриманої від господаря при первісному поселенні позики, «відкупитися ще від служби десятьма копами грошей». Таким чином, на території сучасної України, що знаходилась під владою Великого князівства Литовського, в цей період остаточно була зведена нанівець мінімальна свобода праці, що існувала на Русі відносно окремих осіб, що наймалися на роботу, не набуваючи стану холопства.

Висновок. Отже, підводячи підсумок усьому вищевикладеному, слід зауважити, що становлення свободи праці в Україні та у світі пройшло важкий шлях тривалістю у дві тисячі років. Наймання працівників на виконання трудових функцій, як правило, спричиняло їх закріпачення, а в різні історичні епохи більшість категорій людей (окрім аристократії та привілейованих громадян) взагалі не мали можливості вибору роботодавця, будучи змушені виконувати обов'язкову роботу та позбуваючись низки прав та особистих свобод. Повстання селян та працівників у Західній Європі та на території сучасної України прямо чи опосередковано були направлені також і на виборювання вільної від примусу праці, результатом яких іноді була лібералізація умов праці та надання громадянам свободи вибору роботодавця і можливості звільнитись з роботи за власним бажанням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Новицкий И. Б. Римское право / И. Б. Новицкий. – 6-е изд., стер. – М. : Теис, 1998. – 246 с.
2. Томашевский К. Л. Очерки трудового права (История, философия, проблемы систем и источников) / К. Л. Томашевский ; науч. ред. О. С. Курьева. – Минск : Изд. центр БГУ, 2009. – 335 с.

3. Троценко О. С. Вопросы ответственности при формировании частноправовых начал в трудовых правоотношениях / О. С. Троценко // Междунар. науч.-исслед. журн. – 2014. – № 3 (22), ч. 2. – С. 100–102.
4. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М. : Госюриздат, 1949. – 543 с.
5. Фроянов И. Я. О рабстве в Киевской Руси / И. Я. Фроянов // Вестн. Ленингр. ун-та. – 1965. – № 2, вып. 1. – С. 83–93.
6. Contamine Ph. L'Économie médiévale / Ph. Contamine, M. Bompaire, S. Lebecq, J.-L. Sarrazin. – Paris : Armand Colin, 2003. – 448 p.

REFERENCES

1. Novitskiy I. B. (1998) *Rimskoye pravo. [Roman law] (6th)*. М. : Teis [In Russian].
2. Tomashevskiy K. L. (2009) *Ocherki trudovogo prava (Istoriya. filosofiya. problemy sistem i istochnikov) [Essays on labor law (history, philosophy, systems and problems of sources)]*. (Kuryleva O. S.). Minsk: «Izd. tsentr BGU» [In Russian].
3. Trotsenko O. S. (2014) *Voprosy otvetstvennosti pri formirovanii chastnopravovykh nachal v trudovykh pravootnosheniyakh. [Questions of responsibility in the formation of private law principles in labor relations] Mezhdun. nauch.-issled. zhurn. – International Research Journal, 3 (22). Vol. 2, 100–102 [In Russian]*.
4. Yushkov S. V. (1949) *Obshchestvenno-politicheskiy stroy i pravo Kiyevskogo gosudarstva. [Socio-political system and the right of the Kievan state]* М. : Gosyurizdat. [In Russian].
5. Froyanov I. Ya. (1965) *O rabstve v Kiyevskoy Rusi [Slavery in Kievan Rus] Vest. Leningrad. un-ta. – Bulletin of Leningrad University, 2, 1, 83–93 [In Russian]*.
6. Contamine Ph. (2003) *L'Économie médiévale. / Ph. Contamine, M. Bompaire, S. Lebecq, J.-L. Sarrazin. – Paris: Armand Colin [In English]*.

Т. А. ЗАНФИРОВА

доктор юридических наук, профессор кафедры трудового права и права социального обеспечения
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

СТАНОВЛЕНИЕ СВОБОДЫ ТРУДА В ИСТОРИИ УКРАИНЫ И МИРА (ДО XVII в.)

Статья посвящена анализу процесса становления свободы труда в нашей стране и зарубежных государствах в период с эпохи становления римского частного права до XVII в. Проанализирована эволюция правового регулирования труда и доступности труда, возможности человека не работать. Объясняются исторические условия закрепощения украинских крестьян и введения принуждения к труду в отдельных европейских государствах.

Ключевые слова: крепостничество, обязательный труд, принудительный труд, рабовладельческий порядок, свобода труда, холопство.

T. A. ZANFIROVA

doctor of juridical Sciences, Professor of labor law and social security law National University of Kyiv
Taras Shevchenko

ESTABLISHMENT OF FREEDOM OF LABOUR IN THE HISTORY OF UKRAINE AND OF THE WORLD (UNTIL THE XVII CENTURY)

Problem setting. The study is exploring the history of the formation of labor freedom in the history of Ukraine and some European countries since the Roman Empire to the XVII century. The relevance of the topic chosen is obvious due to the following factors: first, as a basic concept of such things as freedom, labor freedom today is not without its relevance both within the labor law or philosophy, and within practice.

Target of research. Achieving this goal in the scientific research will contribute to the analysis of perspectives of Ukrainian and foreign experts and scientists have already considered this issue (F. Kontamin, S. Lebec, I. B. Nowicki, J.-L. Sarrazi, K. L. Tomaszewski, A. S. Trotsenko, I. J. Froyanov, S. V. Yushkov etc.) explore the implications of regulations.

Article's main body. The article analyzes the process of establishing freedom of labor in our country and foreign countries during the era of the formation of the Roman private law to the XVII century. The evolution of legal regulation of labor and access to work, human capacity not work. Historical conditions are explained enslavement of the Ukrainian peasants and the introduction of forced labor in some European countries.

Conclusions and prospects for the development. So, summing up over the above, it should be noted that the establishment of freedom of work in Ukraine and in the world passed the difficult path length in the two thousand years. Hiring workers to perform job functions normally caused their enslavement, and in different historical periods, most categories of people (except for the aristocracy and privileged citizens) had no choice employer being forced to do compulsory work and getting rid of a number of rights and personal freedoms .

Key words: serfdom, compulsory labor, forced labor, slave order, freedom of labor, bondage.